

TEATR NARODOWY

„Podczas ceremonii noblowskiej w 2019 roku Tokarczuk wygłosiła wykład *Czuły narrator*, którego centralnym motywem była czułość – pisze Przemysław Pawlak. – Jak podkreśliła, «literatura jest zbudowana na czułości wobec każdego innego od nas bytu». Pisarka zwracała uwagę, że współczesny świat potrzebuje nowych narracji, wykraczających poza utarte schematy myślowe, zdolnych opisywać złożoną rzeczywistość postnowoczesnych, technologicznych i klimatycznych przemian”.

Przemysław Pawlak, *Olga Tokarczuk*

Olga Tokarczuk to jedna z najbardziej utytułowanych współczesnych pisarek, doktora honoris causa dziesięciu uniwersytetów, członkini czynna Polskiej Akademii Umiejętności, honorowa wiceprezesa PEN International, Wielki Ambasador Polszczyzny, Ambasadorka Dobrej Woli UNICEF, laureatka Paszportu „Polityki” (1996), Nagrody Fundacji im. Kościelskich (1997), The Man Booker International Prize za powieść *Bieguni* (2018), dwukrotna laureatka Nagrody Literackiej Nike (2008 i 2015) za powieści *Bieguni* i *Księgi Jakubowe*, pięciokrotna laureatka Nike Czytelników (1997, 1999, 2002, 2008 i 2015), honorowa obywatelka wielu miast, gmin i województw, odznaczona złotym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”. Na jej cześć planetoidzie numer 555468, odkrytej przez Polaków 12 września 2013 roku, nadano nazwę Tokarczuk. Pisanie powieści traktuje jak opowiadanie sobie samej bajek, przeniesione z dzieciństwa w dojrzałość. Woli prowincję niż centrum, eksploruje marginalne obszary kultury.

Jej twórczość – łącząca elementy powieści realistycznej, eseju, mitu, magii i refleksji filozoficznej – zdobyła międzynarodowe uznanie, które symbolicznie zwierciła Nagroda Nobla w dziedzinie literatury za rok 2018. Akademia Szwedzka uhonorowała ją za „wyobraźnię narracyjną, która z encyklopedyczną pasją reprezentuje przekraczanie granic jako formę życia”. Jej książki przetłumaczono na kilkadziesiąt języków, a niektóre powieści – zwłaszcza *Bieguni* czy *Księgi Jakubowe* – należą do najczęściej komentowanych utworów współczesnej prozy polskiej.

Urodziła się 29 stycznia 1962 roku w lubuskim Sulechowie. Pochodzi z polsko-ukraińskiej rodziny, prześladowanej na Podolu w 1944 roku przez ukraińskich nacjonalistów i repatriowanej po II wojnie światowej na Opolszczyznę. Imię otrzymała po ukraińskiej babci zmarłej przedwcześnie w 1960 roku. Do dziewiątego roku życia mieszkała w Klenicy, gdzie jej rodzice, Wanda i Józef Tokarczukowie, pracowali w szkole podstawowej. Ojciec założył Zespół Pieśni i Tańca „Kleniczanie”.

Przyszłą pisarkę od dzieciństwa otaczały książki, co, jak często podkreśla, miało ogromny wpływ na jej rozwój intelektualny i wyobraźnię literacką.

Jako siedemnastolatka, pod pseudonimem Natasza Borodin, opublikowała dwa opowiadania w młodzieżowym piśmie „Na Przełaj”. Po maturze w Liceum Ogólnokształcącym im. Cypriana Kamila Norwida w Kietrze dostała się na Uniwersytet Warszawski. Studiowała psychologię, mieszkała w akademiku. Stolica w stanie wojennym była dla niej zimna, nieprzyjazna i szorstka, dlatego postanowiła przenieść się do Wrocławia. Zainteresowała się psychologią głębi, zwłaszcza koncepcjami Carla Gustava Junga. Jak sama przyznała:

cierpiała na pewną dolegliwość: uporczywy, chroniczny i nawracający nadmiar wyobraźni, który skutkował nieustannym rozproszeniem. Najchętniej chodziłam na nudne i zawite wykłady. Na nich wpadałam w cudowny stan, kiedy to rozproszenie zmieniało się w nieoczekiwane ciągi skojarzeń, strzępy narracji, obrazy i w końcu idee.

Specjalizując się w psychologii klinicznej, zdecydowała się na wolontariat w szpitalu psychiatrycznym. W 1985 roku obroniła magisterium i wyszła za mąż za psychologa Romana Fingasa. Rok później urodziła syna Zbyszka. Zaczęła ogłaszać swoje wiersze i recenzje m.in. na łamach „Mandragory”, „Radaru” i „Życia Literackiego”. W październiku 1989 roku opublikowała debiutancki arkusz poetycki *Miasto w lustrach* jako dodatek do miesięcznika „Okolice”, wydawanego przez Korespondencyjny Klub Młodych Pisarzy Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej. Po studiach pracowała w wrocławskiej Poradni Zdrowia Psychicznego, a następnie (do 1996 roku) według autorskiego programu szkoliła nauczycieli w Wojewódzkim Ośrodku Metodycznym. Z pracy psychoterapeutki przeniósł ją do literatury szczególną wrażliwość na wewnętrzny świat bohaterów, skłonność do analizowania ludzkiej tożsamości i mitów kulturowych. W czasie transformacji ustrojowej wyjechała za chlebem do Londynu, gdzie przez kilka miesięcy pracowała w wytwórni anten jachtowych. W wolnym czasie podziwiała wielkie muzea, księgarnie i napisała swoje pierwsze opowiadanie. Po powrocie do kraju przeprowadziła się na wieś i założyła z mężem wydawnictwo Ruta. Gdy syn wydorósł, rozwiodła się z mężem. W 2008 roku poznała Grzegorza Zygadłę, który do dziś jest jej mężem i menedżerem.

Z czasem działalność literacka zaczęła dominować nad pracą zawodową i Tokarczuk poświęciła się w pełni pisaniu. Jej pierwszą głośną książką była *Podróż ludzi Księgi* (napisana w 1990, wydana 1993), metafora ludzkiej pogoni za sensem, nagrodzona przez Polskie Towarzystwo Wydawców Książek. Istotną częścią powieści są opisy melancholii, poczucia nieprzystawalności, nietożsamości, niezakorzenia, tymczasowości własnej biografii, osaczenia w rutynie codzienności, którego doświadczają – nie tylko kobiety – w patriarchalnym społeczeństwie. Następna

parabola ludzkiego losu w dorobku pisarki to powieść *E.E.* (1995) oparta na motywach rozprawy doktorskiej i biografii Junga.

Przełomem w karierze Tokarczuk był na poły fantastyczny, na poły realistyczno-autobiograficzny tom *Prawiek i inne czasy* (1996), złożony z 84 krótkich rozdziałów, na pierwszy rzut oka luźno ze sobą powiązanych. Ta zmitologizowana wizja wsi, symbolicznego mikrokosmosu, podzieliła literaturoznawców. Ewa Kraskowska z entuzjazmem zestawiała powieść z arcydziełami Brunona Schulza i Bolesława Leśmiana; Dariusz Nowacki zarzucił autorce schlebianie złym gustom, pogroń za sukcesem w show-biznesie. Ta „zmysłowa, poetycka, eksplodująca liryzmem” proza młodokobieca przyniosła Tokarczuk jej pierwszą nominację do Nike i miejsce w kanonie lektur szkolnych.

W kolejnych latach Tokarczuk rozwijała swój charakterystyczny styl, oparty na wielogłosowości, empatii i fragmentarycznej konstrukcji. Wśród jej najważniejszych książek znalazł się *Dom dzienny, dom nocny* (1998), oda do – najszerzej rozumianego – pogranicza, ale i samopowtarzalności wszechświata. W tym konstelacyjnym – jak określiła go autorka – utworze sąsiadują i wzajemnie się oświetlają historie kobiety, przez której dom płynie potok, i mnicha piszącego dzieje świętej Wilgefortis, romans zanurzony we śnie i dzieciństwo w przemocowym domu. Była to pierwsza w Polsce powieść udostępniona w Internecie – w najzwyczajniejszym pliku tekstowym! Dała początek polskiemu rynkowi książki elektronicznej.

Wczesne utwory Tokarczuk zwróciły uwagę dzięki połączeniu narracji przygodowej z refleksją filozoficzną, psychoanalityczną i religijną. Mało kto w takim stopniu potrafił w latach dziewięćdziesiątych urzekać odbiorców. Nie wszyscy jednak byli zachwyceni. Stanisław Lem twierdził, że ani *Prawiek...*, ani *Podróż ludzi Księgi* do niego „nie przemówiły”, a esej *Lalka i perła* (2001) – reinterpreterujący najśłynniejszą powieść Bolesława Prusa – uznał za obrażający jego rozum. W niektórych recenzjach pojawiały się zarzuty nadmiernej: symboliki, fragmentaryczności konstrukcji czy intelektualizacji fabuły. Dyskusje te wpisują się w szerszy spór o rolę literatury współczesnej: czy powinna ona przede wszystkim opowiadać historie – a może częściej herstorie – czy raczej eksperymentować z formą i językiem.

Tokarczuk zredagowała także *Mały angielsko-polski słownik przysłów*, wydała zbiory opowiadań: *Szafa* (1997), *Opowieści wigilijne* (2000), *Gra na wielu bębenkach* (2001), *Opowiadania bizarne* (2018), *Profesor Andrews w Warszawie. Wyspa* (2018), tom esejów *Moment niedźwiedzia* (2012) oraz książki słowno-obrazowe z ilustracjami Joanny Concejo – *Zgubiona dusza* (2017) i *Pan Wyrazisty* (2023). W 2000 roku pierwszy dramat Tokarczuk, *Skarb*, wystawiono w Teatrze Telewizji z jej aktorskim udziałem; dwie dekady później sztuka doczekała się adaptacji w Teatrze Polskiego Radia.

Z opowieści o kobietach osuwających śmierć w sytuacjach granicznych Tokarczuk stworzyła trzypokoleniową sagę rodzinną *Ostatnie historie* (2004); mezopotamski mit o bogini Ishtar,

zstępującej do świata umarłych, przetworzyła w powieść *Anna In w grobowcach świata* (2006); w *Biegunach* (2007) z na pozór niepasujących do siebie elementów ułożyła oryginalną monografię „bycia w drodze”, „bycia w ruchu”, apologię podróży – wraz z jej gorączką, niepokojami, ryzykiem i niepewnością.

Proza Tokarczuk stała się szybko inspiracją dla artystów; w latach 1998–2004 jej adaptacje pięciokrotnie mogła zobaczyć widownia Teatru Telewizji. Opowiadania przetworzyli na język filmu: Ryszard Brylski (*Żurek*, 2003), Agnieszka Smoczyńska (*Aria Diva*, 2007), Izabela Kiszczak (*Glicynia*, 2016) i Kasia Adamik (*Zima pod znakiem wrony*, 2025). Agnieszka Holland z sukcesem zaadaptowała *Prowadź swój pług przez kości umarłych* (2009) na duży ekran w *Pokocie* (2017). Brytyjski „The Guardian” umieścił tę powieść na liście tysiąca najlepszych książek XXI wieku, a amerykański „Time” w rankingu stu najlepszych thrillerów opublikowanych po 1800 roku. Sceniczne adaptacje powieści Tokarczuk reżyserowali m.in. Piotr Tomaszuk, Renata Jasińska, Julia Wernio, Ewelina Marciniak i Radosław Rychcik. Aleksander Nowak skomponował operę *Ahat III. Siostra bogów* (libretto na podstawie *Anny In w grobowcach świata*, napisane przez autorkę, wydano w 2024), której prapremiera odbyła się w 2018 roku w Krakowie.

Księgi Jakubowe (2014, inscenizowane w Teatrze Narodowym przez Michała Zadara w 2022 roku) to monumentalny fresk społeczny, powieść historyczna o osiemnastowiecznym mistyku Jakubie Franku. Uznawane są przez wielu krytyków za jedno z najważniejszych dzieł literatury XXI wieku (według niemieckiego tygodnika „Der Spiegel” w setce najlepszych książek z lat 1925–2025). Autorka napisała je z pozycji feministycznych, z myślą o polskiej zbiorowości, by przemyśleć ponownie polsko-żydowską współobecność. W kontekście pracy nad tym dziełem przyznała, że nie lubi prozy Henryka Sienkiewicza, z którym „bezczenie” od lat się mierzy, a sposób ukazania historii Rzeczypospolitej w *Trylogii* uważa za anachroniczny, nieprawdziwy i niewystarczający dla współczesnego grona czytelniczego.

Nagroda Nobla przyniosła jej globalną rozpoznawalność i wprowadziła do kanonu literatury światowej. Podczas ceremonii noblowskiej w 2019 roku Tokarczuk wygłosiła wykład *Czuły narrator*, którego centralnym motywem była czułość. Jak podkreśliła, „literatura jest zbudowana na czułości wobec każdego innego od nas bytu”. Pisarka zwracała uwagę, że współczesny świat potrzebuje nowych narracji, wykraczających poza utarte schematy myślowe, zdolnych opisywać złożoną rzeczywistość postnowoczesnych, technologicznych i klimatycznych przemian. W innym fragmencie wykładu mówiła: „Brakuje nam nowych sposobów opowiadania historii świata”. Wskazywała także na znaczenie empatii i wyobraźni w literaturze. Jej zdaniem opowiadanie historii polega na nadawaniu głosu temu, co wcześniej było nieme – wykluczonym ludziom, zwierzętom, przedmiotom czy krajobrazom. Koncepcja „czułego narratora”, rozwinięta w tomie esejów o takim właśnie tytule

(2020), została podjęta przez badaczki literatury, antropologów i filozofów jako model narracji w epoce kryzysu ekologicznego i antropocenu.

Pierwszą powieścią Tokarczuk po przyznaniu jej literackiego Nobla był *Empuzjon. Horror przyrodoleczniczy* (2022), pisany w czasie pandemii przeciw mizoginii i nieobecności kobiet w tekstach kultury Zachodu. Za ten tom otrzymała Nagrodę Literacką im. Jerzego Żuławskiego (2023) i Europeise Literatuurprijs dla najlepszej książki przetłumaczonej na język niderlandzki (2024).

Atakowana, antagonizowana, wyszydzana i obrażana przez środowiska prawicowe w Polsce – włącznie z prominentnymi działaczami partyjnymi, do szczebla ministerialnego włącznie – wielokrotnie wypowiadała się na tematy polityczne, stając w obronie praw osób LGBTQ+, przeciw dyskryminacji, zdecydowanie popierając równościowe inicjatywy prawne organów Unii Europejskiej. W 2020 roku, po zaostreniu przepisów antyaborcyjnych przez Trybunał Konstytucyjny, zadeklarowała, że stała się wojowniczką strzegącą praw kobiet, by patriarchy i religijny fundamentalizm nie cofnął ich „do kuchni, kościoła i kołyski”.

Chociaż dawniej uważała, że „czytelnicy są dużo bardziej inteligentni” od niej, a „każda książka napisana przez człowieka wychodzi poza niego i jest od niego większa”, to obecnie twierdzi, że „literatura nie jest dla idiotów i nigdy nie oczekiwała, że wszyscy mają czytać”. Na tak szczerą, elitarystyczną wypowiedź zdecydowała się podczas organizowanego przez jej fundację Festiwalu Góry Literatury w lipcu 2022 roku. Tokarczuk nie zabiega, by jej książki „szły pod strzechy”, woli, aby trafiały do osób inteligentnych, podobnych do niej, „krajanów”, którzy już przed rozpoczęciem lektury mają pewien zasób „kompetencji, wrażliwości i rozeznania w kulturze”.

dr Przemysław Pawlak (ur. 1980) – współfundator i prezes Instytutu Witkacego, wicenaczelnny półrocznika „Witkacy!”, edytor, biograf Witkacego (Iskry, 2025). Współredaktor *Bibliografii Stanisława Ignacego Witkiewicza (Dzieła zebrane, t. 25, 2020)*, tomów esejów *Witkacy. Plėšrūniškās protas* (2018) i *Witkacy. Drapiežny umysł* (2021, 2023), współautor biografii *Demon aktywizmu. Mieczysław Choynowski prekursor polskiej psychometrii* (2022), biograf i redaktor pism Henryka Kazimierowicza. Laureat Nagrody im. S. I. Witkiewicza, nagród Instytutu Dziedzictwa Myśli Narodowej i Prezydenta Miasta Kalisza.